

Dr. Öğr. Üyesi Orhan KILIÇARSLAN

Düzce Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Düzce/TÜRKİYE
orhank19@hotmail.com

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE DUHÂN

THE TERM OF “DUHÂN” IN CLASSICAL
TURKISH POETRY

ÖZ

Manzum metinlerde yer alan kelime, kavram ve terkiplerin temel anlamları yanında bağlam içinde kazandıkları anlamları da vardır. Nazma çekilmiş sözün belagat kaidelerine uygun biçimde işlenmesi, edebi gelenek içerisinde bir mazmunlar ve meşhumlar edebiyatının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Kaideleri, verilen örneklerle başlangıcından itibaren belirlenen klasik Türk edebiyatı mahsullerinin, özellikle dilin işlevselliği açısından incelendiğinde geniş bir müktesebatı olduğu görülecektir. Kavram çalışmalarına ilişkin yapılan incelemeler ile Türkçenin tarihi dönemlerinde şairler eliyle zengin bir anlam çerçevesi kazanmış olan yapıların izahı net bir biçimde ortaya konulabilmektedir.

Bu çalışmada klasik Türk edebiyatının temel tiplerinden olan âşîğın “âh”ı paralelinde “duhân” kavramının kullanımları gösterilecektir. Çoğunlukla âşîğın âhi ile ilişkili olarak kullanılan duhân ve dūd kavramları, edebi metinlerde -anlam ilgilerinden hareketle- pek çok bağlamda işlenmiştir. Klasik edebiyatın temel tiplerinden olan âşik ile ilgili bir unsur olması özelinde duhân kavramının diğer kullanımları gösterilmeye çalışılmıştır. Benzetme, mecaz ve hayal dünyası klişeleşmiş bir kabulle ele alınan klasik Türk edebiyatının manzum metinlerinden hareketle duhânın yorumu yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Duhân, tütin, duman, âh, klasik Türk edebiyatı.

ABSTRACT

Apart from the basic meanings of words, terms and compositions included in poetical texts, there are also meanings which were obtained within context. When the prose was transferred to verse in a simple way according to rhetoric rules, it caused a basis for the formation of metaphorical and conceptional literature within literary tradition. It is seen that the works of classical Turkish literature whose rules were determined through samples given in tradition at the beginning has a great body of knowledge when especially considered in the sense of functionality of language. With the analysis about concept studies, explanation of Turkish works which have acquired a rich semantic context in the hands of poets throughout history can be clearly put forward.

In this study, it was aimed to present the uses of the term of “duhân” (smoke of fire) related to “âh” (pain), one of the basic characters of lover in classical Turkish literature. The terms smoke and grief which are generally used in the speeches about the pain of lover were used in various contexts in literary texts -depending on semantic interests-. Other uses of the term smoke as relevant to lover which is one of the basic characters of this literature was tried to be presented in the analysis; and the term smoke of fire was interpreted on the basis of verse texts of classical Turkish Literature which is regarded as cliché in the sense of metaphor, irony and imagination.

Keywords: Duhân, (smoke of fire), tobacco, smoke, âh, (pain), classical Turkish literature.

Atıf@	Araştırma Makalesi Orhan Kılıçarslan. “Klasik Türk Şiirinde Duhân”, <i>Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal Of Academic Literature]</i> , Yıl 5, Sayı 11, Güz 2019, s. 124-149. Yükleme Tarihi: 15.03.2019 «» Kabul Tarihi: 18.10.2019 «» Yayımlanma Tarihi: 31.10.2019	 hikmet.540754
-------	---	--

Giriş

Klasik Türk şiirinin söz varlığı içerisinde yer alan yapılara, edebiyatın benzetme ve mecazlar dünyasına paralel olarak farklı anlamlar yüklenmiştir. Geleneğin kalıplaşmış dünyasına ait olan bu yapılar, klasik şiirin genel karakteristiğine bağlı olarak klişe bir konumdadır ve hemen her divanda benzer söyleyişler “bıkr-i mazmûn” kaidesi/prensibi göz önünde bulundurularak işlenegelmiştir. Hüviyet olarak temelde beşerî/ilâhî bir zemine oturtulan bu edebiyat mahsulleri, ortak hayal dünyasının imkanlarından yararlanma temeline dayanır. Özellikle klasik şiirin tiplerine ait özellik ve tarifler, temelde bir olmakla birlikte işlendiği zaman açısından farklılık ve zenginlikler arz etmektedir. Klasik şiirin bir özelliği olarak ortak yapıların kurulan imajlarla yenilenen bir formda ele alındığı görülmektedir. Klasik metinlerde bir kavram yahut söyleyişe sıkça tesadüf edilebilmektedir. Bu sık kullanımlar şair elinde dilin işlevselliği, vezin, kafiye vb. şiirin öncü enstrümanları vasıtasıyla yeni/orijinal kullanımlara dönüştürülebilmiştir.

Edebiyat tarihi açısından eş zamanlı bir kritik olmaları özelinde tezkirelerin ve tezkire yazarlarının söz konusu ettikleri isimlerin kimliklerine dair kullandıkları ifade ve sıfatlar, aynı zamanda şiir tenkidine ilişkin bakışı da gösterir. Manzum metinler, kullanılan kelime kadrosu, terkipler ve sıfatlar yanında benzetmelik ve bu benzetmeliklerle kurulan hayal dünyasının da eş derecede olduğu bir gelenektir. Metinlerde geçen kavramların ele alınarak farklı bağlamlarının gösterilmesi, incelenen kavramın yorumlanandan ziyade başlıklarının da olduğunu ortaya çıkarmak açısından önemlidir. Bir kavram/kelimenin sözlüklerde bilinen en yaygın anlam(lar)ının kaydedilmiş olması, o kavramın izahı noktasında yetersiz kalabilmektedir. Söz konusu tabir/ifadenin bir edebiyat ürünü olarak somut bir yapısı yoktur. Bu ürünler pek çok benzer kavram yanında dönem ve dönem insanının bu mefhumla karşı somut algı ve izlenimlerini göstermektedir. Aynı zamanda dilin söz konusu devir içerisindeki temel kullanım alan ve zenginliğini, değişimlerini, varyantlarını, genişleme yahut daralmalarını delillendirmesi bakımından da önemlidir. Özellikle dil içinde deyimsele ifadelerin bugün kullanılmayan şekillerinin tespit edilmesi, kavram çalışmaları açısından elzemdir. Kalıp bir sözün -yahut da kullanım sıklığı olarak- şiir dilinde yaygın olarak işlenmiş bir kavramın metinlerden hareketle hangi bağlantıları olduğunun izi sürülmelidir. Kavramlara ilişkin bu çalışmalar neticesinde sadece dilin değişim ve dönüşümlerine ilişkin genel bir çerçeve çizilmekle kalınmayıp aynı zamanda klasik metinlerin yorumlanması bağlamında yeni bakış açıları da geliştirilebilir. Klasik Türk şiirinin temel tiplerine dair edebiyatın gelenekselleşmiş “somut” söyleyişleri, zamanla kavramlara yalnızca bir açıdan bakmaya sebep olmuştur. Bütüncül yaklaşımlar ise metinlerde işlenen bu yapıların ele alındığı farklı bağlamların tespitini sağlayabilmektedir.

Klasik şiirin nazım şekillerinde -özellikle gazel- tiplere dair teşbih ve mecazlar, istiareler üzerinden yapılan kurgular dikkat çeker. Bu kurgunun oluşturulmasında her tipe ilişkin klişe kullanımlar söz konusudur. Sevgili ve

rakip ile birlikte temel üç tipten biri olan âşık, pek çok örnekte çeşitli yönlerden keder ve eziyete tahammül etmek durumunda kalan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Âşığın bu olumsuz durumlar karşısındaki tavırlarına ilişkin genel söyleyişler arasında “*ağlayıp inler, ayıplanır, bedenden kurtulmaya çalışır, bed-nâmdır, çıplak gezer, derdi zevk edinir, devamlı içer, dövünür, evi gam ve keder yuvasıdır, gıdası ciğer kanıdır, hasır üstünde yatar, hastadır, her şeyde sevgiliyi görür, kan yutar, kıyâfeti perişandır, mecalsizdir, mükeyyifata düşkündür, ölü gibidir, sabır karar ve ihtiyarı gitmiştir, sevgili için ölmek ister, sevgili uğrunda can verir, sevgiliden uzaktadır, terk-i diyâr eder, uyku uyumaz, vuslat zevkini bilmez, vücudu sapsarıdır, yakasını yırtar, zayıftır*” (Şentürk, 2016: 372-377) sıfat ve özellikleri tespit edilmiştir. Klasik Türk şiirinde âşığın genel durumu üzerine yapılan bir başka değerlendirmede ise; “*Âşık dâimâ bir hasret ve ıztırâb içinde bulunan insandır. Sövmek veyâ azarlamak şeklinde dahi olsa, sevgiliden alâka bekler. ıztırâbının ifâdesi devamlı âh u feryâd, gözyaşı, sarı bir çehre veyâ sarı çehre üzerinde kanlı gözyaşı, zayıflık ve dermansızlık, yerde sürünmek, sitem oklarıyla delinmiş veyâ parçalanmış bir göğüs-bağırdır. Âşık tasavvuru, sevgili tasavvuruna muvâzîdir*” (Çavuşoğlu, 1971: 199) tarifine yer verilir. Âşık tipinin tavır ve özelliklerine ilişkin bu ana başlıklar yanında onun -yaşadığı olumsuz durumların bir neticesi olması yönüyle- benzetildiği kavramlar arasında da “bülbül, pervâne, dolap vb.” isimler ön plandadır. Benzetilen bu kavramlarda benzetme yönü olarak âşığın temel özelliklerinden olan “inleyiş ve feryat etme” durumu belirleyicidir. Âşık tipinin en büyük sermayesi olarak “beden mülkü/cân”ı en muteber metaıdır. Çekilen bu ıstırapların dışı vurumu ise seher vakitlerinde edilen dua ve âhlardır. Hemen her gazelde âşık söz konusu edildiğinde onun âhı üzerine -temel noktada benzer- pek çok hayal kurulmuştur. Klasik şiirin bu temel karakterine ilişkin en önde gelen özellik olan “âh/âh etme” durumu, farklı kelime ve tabirler eşliğinde kullanılagelmiştir. Yoğun olarak edebi metinlerde geçen kavramlar şairler tarafından kullanılarak bu kavramın bütün çağrışımlarından en ince ayrıntısına kadar faydalanma yoluna gidilmiştir. Bahsedilen “âh” kavramı da bu yönüyle ele alınmış, bu duygunun hemen her çağrışımından yararlanılmıştır.

Manzum metinlerde sıkça kullanılan “âh”ın anlamına dair farklı kaynaklarda pek çok tanım ve tarif yapılmıştır. Âh için “*Bir acı ünlemidir. Divân şiirinde âşıkın aşk ateşiyle gönlünden çıkan bir duman olarak düşünülür.*” (Pala, 2004: 10) tanımı yanında “*Yeis, azap, hüznün, ıztırab gibi kalbî hallere delâlet eden bir edattır.*” (Onay, 2000: 76) tanımı da vardır. Şairlerin âhı nasıl algıladıklarına ilişkin de “*Şâirlerimiz âhı alevli, dumanlı olarak da tahayyül etmişlerdir.*” (Onay, 2000: 76) bilgisi verilmiştir. Bu tanım ve tariflerden “âh”ın “ateş ve duman” ilgisiyle klasik edebiyat içerisinde yanıcı/yakıcı özelliğinin öne çıkarıldığı görülmektedir. Şairlerin bu kelimeyi terkip içerisine dahil ettikleri ve yukarıda bahsedilen özelliklerini pekiştirdikleri pek çok örnek vardır. Hayâlî Bey Divanı’nda “âh”ın bu biçimiyle dahil olduğu tamlamalar içerisinde “*âh-ı âteşin, âh-i pür-sûz, dūd-ı*

âh-ı pür-şerer, dūd-ı âh-ı ‘âşık, âh-ı serd’; yapıları ve Bâkî Divanı’nda; “*âh-ı âteşîn, tîr-i âh-ı seherî, dūd-ı âh-ı şerer-âlūd, dūd-ı âh-ı kebūd, âh-ı âteş-nâk, âh-ı pür-şirâr, berk-i âh-ı sūz-nâk, meş‘ale-i âh-ı derûn, âh-ı âteş-bâr, âh-ı seher-gâh, âh-ı serd, âh-ı âhen-güdâz*” terkipleri bulunmaktadır. Divanlarda yoğun olarak kullanılan bu tamlamalar genellikle âhın yanıcı/yakıcı özelliğini destekleyen ifadelerle beraber işlenmiştir. Terkiplerde özellikle ateş ile ilgili kelimelerin kullanıldığı görülmektedir. Bu kelimelerin tercih edilmesi, âhın klasik şiirde şairler tarafından yukarıda bahsedilen yönleriyle nasıl algılandığının izahı noktasında önemlidir. Âhın bu yakıcılık özelliğinden hareketle ateş ve onunla ilgili kelime kadrosu beyitlerde hayal zeminini oluşturmak adına kullanılmıştır. Ateşin yakıcılığı yanında özellikle dumanı üzerine oluşturulan hayaller de beyitlerde yaygın olarak ele alınmış, değişik ve orijinal söyleyişler ortaya çıkarılmıştır.

Klasik şiirde Arapça bir isim olan “duhân”ın anlamına ilişkin olarak; “*Tütün, duman. Divan şiirinde daha çok duman anlamıyla kullanılır. Ancak bazan tütün ve sigara anlamını da karşılar. O zaman keyif verici özellikleriyle kendini gösterir.*” (Pala, 2004: 124); “*duman, yoğun duman, buhar, tütün; is, kurum*” (Redhouse, 2006: 891) tanımları verilmiştir. Duhân ile eşanlamlı olarak kullanılan Farsça “dūd” ile ilgili olarak ise “*Duman, tütün. Divan edebiyatında âşığın eylediği âhlardan bir duman çıkar ve göğe yükselip Allah katına ulaşır. Dūd-ı âh tamlaması “ilenç ve bedduâ yerine kullanılır. Sevgilinin aydınlık yüzü üzerindeki ayva tüyleri de bir dumanı andırır. Çünkü güzelin yüzünde tüy bitmesi, istenmeyen bir durumdur. Oysa âşıkların âhının dumanı orada yer edinmiştir.*” (Pala, 2004: 124-125) izahı yapılmıştır. Metinlerde sıkça kullanılan her iki sözcük de klasik şiirdeki anlam çerçeveleri düşünüldüğünde temel olarak aynıdır. Tespit edilen örnekler ile bu iki kelimenin benzer terkipler ve kalıp sözler içinde birbiri yerine kullanıldığı da görülmektedir. Sözcüklerin sadece temel anlamları değil, mecazi ve istiareli kullanımları da tercih edilmiş, özellikle atasözü ve deyimler içinde yer alan biçimleri çeşitli bağlamlarda ele alınmıştır.

1. Klasik şiirde âh dumanı ve algısı

Şiirde ateş, alev, şerer vb. yakıcılık özelliği olan kavram ve kelimelerle birlikte kullanılan âhın, örneklerde dumanı üzerinden yorumlar geliştirilmiştir. Bu yorumlara göre âhın dumanı koyu, soğuk bir renk olan siyaha yakındır. Kimi örneklerde kızıl-yeşil olarak tasavvur edilmiştir. Bu tasavvur, beyit içerisinde kullanılan “*selvi, lâle ve çimen gibi yeşil ve kırmızı renkli bitkiler de tenasüp sanatının gölgesi altında*” (Zülfe, 2011: 128) birleşmeleri neticesinde ortaya çıkmıştır. Bâkî bir beytinde âh dumanını “*başı üzerindeki ah ateşinin dumanını muhabbet sultanının üzerinde ona gölgelik eden bir gölgelik, çadır*” olarak tahayyül etmiştir. Beyitte “*gölgelik olarak tutmak, korumak*” anlamları ile siyah renk çağrıştırlıyorsa da “*şâh-ı mahabbet*” terkiibi ile bu renk algısının kızıl da olabileceği düşünülebilir. Metinlerde matem tutma adetlerine dönük söyleyişlerde renk olarak siyah ön

plandadır. Bir yas tutmayı ifade eden örneklerde siyah renk ile benzer olumsuz bir durumu çağrıştıran âh dumanı aynı noktada birleşir. Nev'î bir beytinde “*başına karalar sarmak*” ifadesini kullanarak siyah renk ilgisini doğrudan kullanır.

Bâlâ-yı serde âteş-i âhum duhânını

Şâh-ı mahabbet üstine bir sâyebân tutun

Bâkî (Küçük, 2011: 274)

Benümçün mâtem idüp son nefes bâlînüm üstinde

Başına kara sarsun şu‘le-i âhum duhânımdan

Nev'î (Tulum-Tanyeri, 1977: 430)

Metinlerde âh dumanı ile siyah renk ilgisi, ana tiplerden olan sevgili ve onun güzellik unsurlarının ele alındığı örneklerde de vardır. Soğuk renklerden olan siyah ve ona yakın renkler âşik için sıfat olarak kullanılırken canlı ve sıcak renkler -parlaklık ve gösteriş yönüyle- sevgili için kullanılmıştır. Kimi örneklerde sevgilinin siyahlık yönüyle övülen zülfü/saçı veya beni, doğrudan renk ilgisiyle anılmıştır. Bu kullanımlarda olumsuz bir çağrışımın ziyade mahubun övgüsü temeldedir. Beyitlerde âh dumanının rengi karşılığında sevgilinin bu özellikleri “*hatt-ı şeb-reng, hâl-i siyeh/siyâh*” gibi terkiplerle ifade olunur. Her iki terkipte de tezat vasıtasıyla sevgilinin aydınlık yüzü ve bu parlaklığın zıttı olan siyahlık ele alınmış, siyah renk âh dumanı ile tenasüp içerisinde kullanılmıştır.

Gün yüzünde hatt-ı şeb-rengün görelden üstüme

Âteş-i âhum duhânından çöküpdür kara dag

Zâtî (Tarlan, 1970: 130)

Hâl-i siyehün hâli çü ma‘lûm degül mi

Âteş-gede-i nûrda bir zerre duhândur

Edirneli Şevkî (Yakar, 2010: 91)

Renk açısından sadece âh dumanının kullanılmadığı, doğrudan duhânın bir tütün olmasından hareketle tütünün rengi bağlamlarında da ele alınıp işlendiği görülmektedir. Özellikle örneklerde tütünün siyahlığına vurgu yapılır ve sümbül ile birlikte kullanılır. Tütün ve ondan hasil olan dumanın âşğın âhi gibi gökyüzüne “döne döne” çıkması, bu kavramların bir arada kullanılmasına zemin hazırlamıştır. Sümbülün kıvrımlı yapısı da bu durumun oluşmasında etkili olmuştur. Örnek beyitlerde tütün ile beraber kullanılan sümbül, aynı zamanda sevgilinin zülfü için de kullanılmakta ve renk bağlamında siyahlık vurgusu yapılmaktadır. Leff ü neşr sanatı ile ikili

unsurların kızıl/aydınlık ve siyahlık paralelliğinde kullanılması, sevgilinin zülfüne dair söyleyişin renk olarak üstünlüğünü vurgulamak amacını taşımaktadır. Bu açıdan dumanın siyahlığı algısı bu örneklerde de açıkça görülmektedir. Emrî'nin “(Sevgilinin) gözü ve saçının gamıyla ne zaman ah eylesem (bu ahın) kıvılcımı nergis, tütününü de sümbül olur” dediği beytinde bu tarz bir kullanım söz konusudur. Benzer bir söyleyiş Karamanlı Nizâmî'nin “(Senin) saçın ve yanağının düşüncesi (beni) yakıp gözyaşımı dökse bunda şaşılacak bir şey yok, ki biri ateşe benzer biri tütün gibidir” dediği beytinde de görülmektedir.

Çeşm ü zülfün gamına dem-be-dem âh eyler isem

Şereri nergis-i şehlä tütünü sünbül olur

Emrî (Saraç, 2002: 100)

Yandurup yaşımı dökse ne ‘aceb zülf ü ruhun

Ki biri âteşe benzer biri dütün gibidür

Karamanlı Nizâmî (İpekten, 1974: 129)

Çiçekler üzerinden âh dumanı ve renk ilgisi, sevgiliye ait olmayan bazı söyleyişlerde doğrudan klasik şiirdeki algılanışları özelinde işlenir. Metinlerde renk açısından ele alınıp çoğunlukla parlaklık yönüyle anılan çiçeklerden gül, lâle, sümbül çiçekleri, şekli yönden de işlenmiştir. Lâlenin ortaya çıkışına ilişkin mitolojik anlatılarda çiçeğin bütün unsurlarının izahı vardır. Mitolojilerde bu çiçeğin oluşumu ile ilgili olarak; “lâlenin ortaya çıkışının bir öyküsü, Pers mitolojisine dayanır. Buradaki söylence bir yaprağın üzerindeki çiğ tanesine düşen yıldırımın yaprağı tutuşturmasını ve o alevin hemen sonra donarak lâleyi oluşturmasını anlatır. Söylencede anlatılageldiği gibi, lâlenin içinde, en dipteki siyahlıkların da bu kadim yanıktan kaynaklandığını hayal etmek, onu lâle-i dâğdâr, yani dağlanmış lâle...” (İrepoğlu 2017, 20) anlatısı yer alır. Bunun yanında edebi metinlerde lale “gelincik çiçeği” olarak da yaygın olarak kullanılır. Özellikle “Şii ağırlıklı rivayetlerde şehit kanlarıyla lale rengine dönen Kerbelâ çölünden söz edildiğinde ‘gelincik çiçeklerinin erguvan renkleri’ hatırlanır” (Yıldırım 2008, 483). Lâle ile ilgili mitolojik bilgiler ve ortasında yara izini hatırlatan siyahlığı, bu açılardan âh ve dumanı ile birlikte düşünülür. Lâle ile ilgili bir başka hayal ise ortasındaki siyahlığın bir ceza olarak kendisine verilmesidir. Bu kullanıma ilişkin bir örnekte lâlenin ortasındaki siyahlık, sevgilinin yüzüne benzemeye çalışması arzusunun neticesinde ortaya çıkmıştır. Diğer bir örnekte ise şekli itibarıyla ele alınmış, kadeh olarak düşünülmüş ve kullanılan diğer yapılarla birlikte bir meclis mazmunu meydana getirilmiştir.

Yüzüne öykünelden lâleyi dehr

Oda yakdı düter dahı duhânı

Adnî (Yücel, 2002: 69)

Şarâb-ı ergavânîdür duhânı lâle câmindâ

Ne kan tamdısa odunda benüm bagrum kebâbından

Şeyhî (İsen-Kurnaz, 1990: 229)

Ederse âteşi ger terbiyet nem-i lutfu

Duhânı sünbül olup tohm olur içinde şerer

Nedîm (Macit, 2012: 67)

Âh dumanının sevgilinin güzellik hususiyetlerinin övgüsü yahut da bir matemi ifade etmek gibi bağlamlarda ele alınmasından başka, özellikle dumanın koyu renginden hareketle çeşitli benzetmeliklerde de kullanıldığı görülmektedir. Örneklerde “duhânî” biçimi ile sancak ve altın benekli bir kumaştan bahsedilirken sıfat görevinde kullanılmıştır. Örnekte “duhânî sancak” biçiminde kullanılan yapı, beyitteki bir sultan-sefer mazmununun tamamlayıcı unsuru olarak düşünülmüştür. Diğer örnekte “duhânî zer benek” ifadesi ile duhân kelimesinin genel olarak siyah ve siyaha mail renklerin çağrışımı ile birlikte kullanıldığı görülmektedir.

Server-i mülk-i gamem her ne yere ‘azm etsem

Dûd-ı âhum çeker önümce duhânî sancak

Azîzî (Ersoy, 2013: 174)

Gice gamla ceng iderken üstüme döndi felek

Pür-şerâr âhum geyürdi bir duhânî zer benek

Emrî (Saraç, 2002: 349)

Klasik metinlerde âh dumanının şair zihnindeki algısına dair genel kanaat, olumsuz bir çağrışım yapan siyah/duman rengidir. Bunun yanında bazı örneklerde kızıl-yeşil renk birlikteliği de dikkat çekicidir. Bu algıda şüphesiz ateşin ana unsur olarak kabul ve tahayyül edilmesi etkisinden söz edilebilir. Ateş kelimesi ile birlikte şerer/şerâr/şerâre kelimelerinin de tenasüp içerisinde yer alması, verilmek istenen duyguyu ifade ettiği gibi renk ilgilerinin de oluşmasına yardımcı olmaktadır. Muhibbî Divanı’ndan alınan “*Kenârında görinenler bu çarhun siz şafak sanman/Derûn-ı sînede yir yir çıkan her dem duhânumdur*” (G 1085/2) beytinde şafak ve renk ilişkisi, duhânın koyu renklerle olan ilgisinden ziyade kızıl renk ile olan ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir. Örnek beyitlerde dumanın kızıl-yeşil olarak tasvir edilmesi, diğer kullanımlara paralel olarak gökyüzü ve gökyüzünde bulunan cisimler üzerinden verilmiştir. Bu örneklerde “çarh, felek, semâ, âsmân, sipîhr” gibi gökyüzünün yerine kullanılan kelimeler sıkça yer alır. Duhânın

göğe yükselme durumundan hareketle çoğunlukla hüsn-i talil ile farklı zeminler kurulur. Yukarıdaki örnekler paralelinde âh dumanının benzer şekilde göğe yükselen bir sancak/alem şeklinde düşünülmesi, kızıl-yeşil ilgisi ile de verilir. Bu hayalin gelişiminde Osmanlıda kullanılan sancakların renk olarak çağrışımlarının da etkisi vardır. Kırmızı-yeşil bayraklar; “*Askerî bir sınıfı temsil eden bayraklar değişik renklerden oluşurdu. Bu renklerden en yaygını kırmızı idi. Kırmızı renk zemin olarak kullanılır veya bayrağın bir kısmını oluştururdu. Mesela yeniçeri sancağı yeşil ve yarısı kırmızı, kenarları sarı sırma harçlı ve ortası sarı sırma ile işlenmiş zülfikarlı idi*” (Özkan, 2007: 27) şeklinde tarif edilir. Çoğunlukla âşığın gönlündeki ateşin bir işareti olarak göğe yükselen bu âh dumanı, sancak/alem olarak düşünülmüştür. Alemin aynı zamanda bir nişan, işaret anlamında kullanılması, bir bakıma âşık özelinde bir varlık göstergesi olarak düşünülmelidir.

Boyadı âsmânı göge duhân-ı âhum

Karanlık olsa tan mı şeb-tâ-seher semâda

Ravzî (Aydemir, 2017: 328)

Baglamış yeşil kızıl âhum duhânından harîr

Âteş-i dilden ‘alemler kaldurup sûz-ı derûn

Nazmî (Köksal, 2012: 1882)

Şeh-i diyâr-ı gam u mihnetem ne demlerdür

Yeşil kızıl dütünüm gûyiyâ ‘alemlerdür

Hâletî (Kaya, 2017: 589-590)

Şiirin kalıplaşmış söyleyişleri doğrultusunda sevgilinin hemen her unsurdaki bir yönüyle yer alması, yeşil-kızıl âh dumanının bu doğrultuda da kullanımını ortaya çıkarmıştır. Yakîni’nin “*Kızıl yaşıl dütünüm oldı çarha peyveste/Felekde kavs-i kuzah sanma ey hilâl-ebri*” (G 168/2) beytinde şairin bu durumun izahını hüsn-i talil vasıtasıyla gerçekleştirdiği görülmektedir. Benzer bir söyleyiş Azmizâde Hâletî’nin “*Hat-ı lebün görüp âh eyleyince ben haste/Yeşil kızıl dütünüm çerhe oldı peyveste*” (Mtl 473) matlasında görülmektedir. Bu örnekte sevgilinin hattı ile ilgili olarak âh etmenin sonucunda ortaya kızıl-yeşil dumanın çıkması düşünülmüştür.

Metinlerden hareketle klasik şiirde duhân kelimesi üzerinden âh dumanının algısına dair farklı tasavvurlar vardır. Sevgilinin bazı güzellik unsurlarının teşbih vasıtası ile övgüsünün yapıldığı beyitlerde çoğunlukla âşık ve onun gökyüzünü kaplayan âh dumanı, olumsuzluk ve bir matem in ifadesi olarak kullanılmıştır. Metinlerde âh dumanının şafak renginde ve kızıl-yeşil gibi iki renkli biçimde ele alındığı da görülmektedir. Şafak renginin tercih edilmesinde ateş unsurunun ön planda olması etkili olmuş ve beytin ana çizgisi “kan, kan dökme, kana bulama” gibi yapılarla uygunluk göstermiştir.

Kızıl-yeşil ilgisi beyitlerdeki tabiata ait tenasüplü söyleyişler vasıtasıyla oluşturulmuştur. Klasik edebiyat şairlerinin hemen bütün unsurlara sevgilinin bir özelliğini dahil etmek istemesi, âh dumanının bu çerçevede de ele alınmasını ve özellikle hüsn-i talil üzerinden söyleyişler geliştirmelerine imkan sağlamıştır.

2. Duhân ve benzetmelik olarak kullanımı

Sevgilinin güzellik hususiyetleri ile ilgili olarak kullanılan klişe yapılar yanında bir şekilde benzerlik ilişkisi kurdukları diğer kelimeler ile de bu özelliklerin övgüsü yapılır. Şairlerin hayal dünyası, dildeki bütün unsurları bir vasıta ile ifade edebilecek bir noktadadır. Pek çok benzetmelik için kullanılan duhân ile çoğunlukla âşığın âhı dumanı kastedilirken, bu yapı sevgilinin övülen özelliklerinden birisi için de kullanılabilir. Örneklerde renk bağlamından hareketle daha çok sevgilinin zülfü için bir benzetme olarak geçen duhân, söz konusu sevgilinin yüzü olduğunda bir tezat unsuru olarak kullanılmıştır. Yüzünden bahsedilen örneklerde kullanılan duhân ile renk bağlamından ziyade -genellikle- sıcaklık ve duman ilişkisi kurulmaktadır. Zülfün övgüsünde kullanılan örneklerde duhân, yüzün parlaklığının cehennem ateşine benzetilmesiyle bu ateşin üstündeki duman olarak düşünülür. Mesîhî'nin "*Sevgilinin yanağının ateşi (parlaklığı) cehennem ateşidir, ki (sevgilinin) zülfü ve ayva tüyleri (yüzünde) duman gibi olmuştur.*" dediği beytinde de benzer bir söyleyiş vardır. Duhân, benzer şekilde güzellik meclisini aydınlatan meşalenin dumanı biçiminde de tasavvur edilmiştir.

Cehennem odı durur âteş-i 'izâr-ı nigâr

Ki ana zülf ü hat olmuş durur duhân-misâl

Mesîhî (Mengi, 2014: 42)

Zülfün duhân-ı meş'ale-i bezm-i hüsndür

Agzun çerâg-ı lutf u melâhat şîrârıdur

Bâkî (Küçük, 2011: 162)

Metinlerde sıkça bahsedilen sevgilinin uzun ve düzgün boyu için kullanılan servi, duhân kelimesi ile birlikte kullanılır. Bu kullanımda dumanın göğe yükselerek çıkması ve renk bağlamları üzerinden yorumlar geliştirilmiştir. Örneklerde, çimenlikte servi olarak görünen aslında sevgilinin boyunu görüp âh etme sonucunda çıkan dumanlardan başka bir şey değildir. Yetîmî'nin gül ve bülbül mazmununu kullandığı bir bahçe tasvirinde ise servinin durumu yukarıdaki örnek ile paralellik gösterir. Şair, kızıl gülü çimenlikte yanan bir ateş olarak tahayyül eder ve bahçede bulunan servileri bülbülün âhlarından oluşan şekiller olarak düşünür. Âşığın çaresiz kaldığı

durumlarda, ona sevgilinin boyunu hatırlatan servi biçimindeki âhları yalnız başına yeter.

Degül ey lâle-had gülşendeki serv-i revân yir yir

Çemen kaddün görüp âh eyleyüp çıkdı duhân yir yir

Rahmî (Erdoğan, 2017: 180)

Çemende sanki âteşdür yanar yir yir gül-i hamrâ

Duhân-ı âh-ı bülbüldür ser-â-ser servler gûyâ

Yetîm (Aktaş, 1996: 265)

Beyitlerde aydınlık ve karanlık tezatında sevgilinin yüzü ve zülfü arasında ortak söyleyişler sıkça kurgulanır. Bu örneklerde zülf; aydınlık, parlak yüzü örten bir örtü yahut görülmeyi engelleyen yoğun bir duman olarak düşünülür. Sevgilinin yüzü ile duhân bir arada bulunduğu bir dumansızlık hali ortaya çıkar. Bu kullanım da yüzün çoğunlukla aydınlık veren şem, çerağ, meşale gibi nesnelere benzetilmesinden kaynaklı bir durumdur. Örneklerde sevgilinin dudağı şehd-i mükerrere (çifte kavrulmuş), yanakları ise dumansız aydınlık bir muma benzetilmiştir. Bir diğer örnekte ise -temsîl yoluyla-sevgilinin dudağına ulaşmak isteyen, zülfünün gamına da sabretmesi gerektiği “*Sabr itdi duhânına her kim ki sever halvâ*” mısraı ile ifade edilmiştir.

Leblerun şehd-i mükerrerdür velîkin bî-mekes

Ruhların şem‘-i münevverdür velîkin bî-duhân

Nev‘î (Tulum-Tanyeri, 1977: 114)

Zülfün gamını çeksün la‘lünü seven ‘âşık

Sabr itdi duhânına her kim ki sever halvâ

Hamdî (Özyıldırım, 1999: 118)

Leb-i la‘l ü ‘izârun kim dahi hâlî durur hatdan

Biri bî-dûd helvâdur birisi bî-duhân âteş

Visâlî (Mermer, 2006: 155)

Duhân, sadece sevgilinin özelliklerinin övgüsünde bir unsur olarak kullanılmayıp örneklerde âşığın kendisi için de çeşitli bağlamlarda işlenmiştir. Emrî Divanı’nda iki örnekte şair duhânı, doğrudan kendisi için benzetmelik olarak kullanmıştır. Sevgilinin yüzünün hayalini gözüne ateş koymak olarak düşünen şair, kirpiklerini ise bu ateşin dumanları olarak hayal eder. Diğer örnekte ise başını muhabbet ateşinin yandığı bela ocağı olarak ifade eden şair, iki kaşını ise âhının dumanının eğdiği duhân olarak düşünmüştür.

Hayâl-i rûy-ı yâr âteş komışdur hâne-i çeşme
 Degül kirpüklerüm çıkmışdurur andan duhân yir yir
 Emrî (Saraç, 2002: 327)

Mahabbet âteşi yanar belâ ocagıdur başum
 Egilmiş düd-ı âhumdan duhânıdur iki kaşum
 Emrî (Saraç, 2002: 192)

3. Duhân ile ilgili inanç, âdet ve kabuller

3.1. Âteş ve duhân

Klasik metinlerde duhânın kullanım alanı, klasik edebiyat içerisinde pek çok kelime, terkip, atasözü, deyim, kalıp ifadelerin kullanımında olduğu gibi bütün anlam ilgilerinden yararlanma üzerinden ele alınmıştır. Duhânın çoğunlukla duman anlamı üzerinden ateş ve duman ile ilgili deyim, atasözü, inanç ve kabullere dair söyleyişler şiirlerde mazmun oluşturmada etkili bir araç olarak kullanılmıştır. Türkçede “küçük işaretlerin genel bir olay hakkında fikir vermesi” anlamında kullanılan bir atasözü olan “ateş olmayan yerden duman çıkmaz” sözü, klasik şiir metinlerinde yoğun bir biçimde geçer. Bu atasözünün kullanıldığı bağlamlar içerisinde âşığın gönül ateşinin bir nişanı olarak duhânın ele alındığı ve çoğunlukla ateşin olduğu yerde dumanın da bulunmasının tabii bir hadise olarak değerlendirildiği görülür. Yukarıdaki örneklere paralel olarak sevgilinin güzellik unsurlarına ait söyleyişler bu atasözünün kullanıldığı beyitlerde de devam eder. Ateş ile özellikle sevgilinin yüzü ifade edildiğinde bu yüz üzerindeki hat/zülüfler de duman olarak düşünülmüştür. Derûnî'nin “Eğer o peri gözümde bir an gizlense benim âhımın dumanı sinemdeki ateşimi ortaya çıkaracak” dediği beyitte sevgili için “perî” ismini ve “nihân ol-” ifadesini kullanması “ateş, duman ve gözden irak olma” durumlarının tenasüp oluşturmaya yardımcı olmuştur.

Gönülde âteş-i ‘ışkun bilürler düd-ı âhumdan
 Olur elbette hecrî kanda kim olsa duhân âteş
 Hecrî (Zülfe, 2016: 99)

Gelse hatt ruhsârına yârün ta‘accüb eylemem
 Âteş olan yirde elbette olur zîrâ duhân
 Hâletî (Kaya, 2017: 482)

Âhum duhânı sînem odın fâş ider benüm
 Bir lahza ol perî ger gözümde nihân ola
 Nazmî (Köksal, 2012: 2567)

Ateş ve duhân ilişkisine ilişkin metinlerde tespit edilen bir diğer durum ise ateşin gece olduğunda dumanı göstermeyeceğine dair kabuldür. Sevgilinin özellikle yüzü/yanağı üzerinden ateşi benzetmelik olarak kullanan şairler yüz, hat ve zülûf üzerinden üçlü bir söyleyiş ile karanlıkta yüzü örten zülûf altındaki hatların görünemeyeceğini -benzetmeliklerin renk ilgisinden hareketle- ifade eder. Bu ifadelerde çoğunlukla “şeb olunca ateş duhân göstermez, gece ateş dumansız görünür” gibi örneklemelere başvurulur.

Hatımı zülûfün altından yüzün göstermese tan mı

‘İyândur çünkü göstermez şeb olunca duhân âteş

Leâlî (Gıynaş, 2017: 1303)

Hatunsız âşikâr olsa cemâlün zülûfün altında

‘Aceb mi gicede çünkim görünür bî-duhân âteş

Sâkî Bey (Gıynaş, 2017: 1306)

Duman ve ateş ile ilgili olarak bu iki unsurun birbirinin tabii neticesi olarak kabulü ve ateşin bir nesneyi -renge ve parlaklığı bağlamlarında- görünür kılması, dumanın ise bu durumun tezadı olan bir özellikte bulunması şeb, gece vb. kelimelerle belli hayallerin kurulmasını sağlamıştır. Bu hayallerde duman genellikle örten, gizleyen anlamlarını vermek amacıyla kullanılır. Beyitlerde duman ile ilgili olarak kullanılan diğer söyleyişler başlık olarak “duman, görmeyi engeller; duman ateşi gizler; dumansız yer تنها olur ve duman göze zarar verir” biçimindedir. Bu kullanımlardan “dumansız yerlerin تنها olması”, örnek beyitlerde “ateş olmayan yerden duman çıkmaz” atasözü ile aynı bağlamda kullanılmıştır. Klasik şiirde şair aynı zamanda âşık olan kişidir. Bu açıdan bedeni üzerinden kurduğu bütün hayallerin ifadesi ile sevgilinin aydınlık yüzünün başkalarınca görülmemesini temel gaye edinir. O, âhı dumanını da sevgilinin güzel ve aydınlık yüzünü ağyarın görmemesi için bir engel olarak düşünür. Sevgiliye kavuşamamanın verdiği gönül ateşinden hasil olan duman aynı zamanda sevgilinin eşiğinde ateş gibi parlak çehrenin görülmesine mani olur. Dumanı görmeyi engellediğine dair bir diğer örnekte ise şair, zamanın ve insanların kendisine göz açtırmadığından bahsederken yine âhı dumanını bu göz açtırmama ifadesi ile birlikte ele alır. Gül bülbül mazmununun işlendiği bir beyitte bülbülün kül renginde bir kuş olmasından hareketle rengini gülün dallarına ulaştırdığı düşünülerek duman renginin -bülbülün yanıp inlemesi yönüyle- gülün oluşması aşamasında bir ateş alevine dönüştüğü imgesi kurulmuştur.

Eksük itmem ser-i kûyunda duhân-ı âhum

Bakmaga olmaya kâdir sana tâ kim agyâr

Hâletî (Kaya, 2017: 307)

Bana zamâne göz açdurmaz oldu Hâletiyâ

Duhân-ı âhum ile toldı ser-be-ser âfâk

Hâletî (Kaya, 2017: 375)

Bülbülün dudu ki peyveste idi her şâha

Şu‘le-i âteşe tebdîl olupdur o duhân

Emrî (Saraç, 2002: 26)

3.2. Duhân göz yaşartır

Dumanın görmek fiili ve ateş ile olan ilgisine dair bir inanç olarak “duhânın göze zarar vermesi”, gözü yaşartması bağlamında ele alınmıştır. Bir yanma neticesinde gönülde ortaya çıkan âh dumanı hayali, gözyaşı döküp ağlayıp inlemek ile tenasüp içinde pek çok örnekte görülür. Sevgilinin misk kokulu olarak düşünülen zülfünün âşığın nazarına girmesi, gözyaşı dökmesi için yeterli bir sebeptir. Süheylî’nin bir beytindeki hayal ise yağmurun gökyüzünden düşmesini âşığın âh dumanına bağlaması açısından bir hüsn-i talil örneğidir. Bu beyit ile benzer bir söyleyiş Emrî’nin bir beytinde de vardır. Bu örnekte şairin özellikle gökyüzünden yağmurun yağması durumunu “çeşm-i a‘ver” terkibi ile vermesi, aynı zamanda gökyüzü ve feleğe ilişkin olumsuz bakışın bir ifadesidir. Zâtî’nin bir beytinde ise sevgilinin aşk ateşinin dumanı, âşığın gözlerinin yaşarmasına sebep olmuştur. Bu örnek, yaygın kullanımın dışında duman-ateş ilişkisini sevgili üzerinden vermesi bakımından önemlidir.

Gördüğümce zülf-i miskînüni aglarsam n’ola

Ey gözüm nûrı yaşardur âdemün çeşmin duhân

Vusûlî (Taş, 2008: 169)

Pîr-i çarhun gözi yaşıdır akan bârân degül

Uydı ulaştı ana âhum duhânı n’eylesün

Süheylî (Harmancı, 2007: 352)

Zemîne âsumândan sanmanuz bârân yağmışdur

Duhân-ı nâr-ı âhum yaş akıtdı çeşm-i a‘verden

Emrî (Saraç, 2002: 218)

Duhân-ı âteş-i ‘ışkun idelden gözlerüm nem-nâk

Nice aklamayam ‘aynum dahi ben görmedüm gülmek

Zâtî (Tarlan, 1970: 238)

Gökyüzündeki ay, güneş ve yıldızların oluşumuna ilişkin şairlerin zihninde belli kabuller vardır. Bu algılar çoğu kez mübalağa içerisinde gökleri tutuşturmak bağlamında güneşin oluşuma bir sebep olarak düşünülürken, bazen de âşığın gözyaşları bağlamında yıldızların gökyüzünü kaplaması ilgisile işlenmiştir. Her iki benzetmelik de var olan bir durumun hayal noktasında ele alınması ile benzer biçimlerde dile getirilmiştir. Nev'î Divanı'nda tespit edilen bir örnekte -dumanın göz yaşartma özelliği paralelinde- “hanenin dumanla dolması ile revzenin açılacağı” söylenmiştir. Bu kalıp söyleyiş, şair zihninde sevgilinin hatları ile ilişki kurularak ifade edilmiştir.

Duhân-ı nâr-ı âhum çarhı aplatmışdur ol denlü

Ki eşki katresinün adı şimdi ahter olmuşdur

Emrî (Saraç, 2002: 113)

Duhânından döker bârân yirine göz yaşın encüm

Derûn-ı sîneden Nev'î kaçan sûz ile âh itsem

Nev'î (Tulum-Tanyeri, 1977: 418)

Gelse hatun derûn-ı dile sîne çak olur

Hâne duhân olunca kişi revzenin açar

Nev'î (Tulum-Tanyeri, 1977: 276)

3.3. Duhân kıyamet alametidir¹

Kıyamet zamanı yaklaştığında gökyüzünün bir duman ile kaplanacağına ilişkin inanç, duhânın geçtiği kimi beyitlerde bu bağlamda kullanılmıştır. Âşığın âhi üzerinden kurulan söyleyişe göre gökyüzünü kaplayan bu duman, adeta kıyamet alametlerinden birisidir. Nev'î Divanı'ndaki bir örnekte servi boylu sevgilinin meclise davet edilmesi ve burayı bir cennete çevirmesi istenirken öbür taraftan meclise gelip “duhân etmesi” arzulanır. Şair bu hayalin gerçekleşmeyeceğini “kıyamet mi kopar” biçiminde ifade ederek beyitte bu inanca da bir göndermede bulunmuştur.

Yüründen kopduğun ‘âşık görüp âh eylese cânâ

Görenler dir kıyâmet mi kopar ‘âlem duhân oldu

Hâletî (Kaya, 2017: 575)

¹ Duhân Suresi 10-12. ayetleri: (مُؤْمِنُونَ إِنَّا الْعَذَابَ عَنَّا أَكْثَفُ رَبَّنَا إِلِيمٌ عَذَابٌ هَذَا النَّاسَ يُعْسى مُبِينٌ بِدُخَانٍ) (السَّمَاءُ تَأْتِي يَوْمَ فَارْتَقِبُ) "Göğün bütün insanları kuşatan belirgin bir dumana bürüneceği günü bekle. Bu acı veren bir azaptır. 'Rabbimiz, üzerimizden azabı kaldırı, bizler artık inanmaktayız' (diyecekler)". <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Duh%C3%A2n-suresi/4424/10-16-ayet-tefsiri>

Ne var ey serv-kad bezmi behişt-i câvidân itsen
Kıyâmet mi kopardı meclise gelsen duhân itsen

Atâyî (Karaköse, 2017: 295)

3.4. Duman ile arı kovulur

Zenbûr yahut zünbûr; sözlükte “arı, eşek arısı” anlamlarına gelen bir sözcüktür. Klasik şiirde rakip, ağyar, zahit için kullanılan ifadelerden olan zenbûr, duhân ilişkisi ile birlikte beyitlerde bal ve onun elde edilmesi için gerekli işlemlerin yerine getirilmesi ilgisinden hareketle kullanılır. Özellikle balın sevgilinin dudağı için bir benzetmelik olarak kullanımı, zenbûrun metinlerde farklı biçimlerde işlenmesini sağlamıştır. Balın elde edilebilmesi için arının kovandan duman yardımıyla uzaklaştırılması bugün de uygulanan bir yöntemdir. Örneklerde, gönül evindeki balın talibi olan elem arısını uzaklaştırmak için ele duhân almaktan başka çare gözükmemektedir. Adnî Divanı’nda tespit edilen bir örnekte sevgilinin bal dudakları üzerindeki beni bir arı olarak düşünülmüş ve âşığın âhları ile bu baldan/dudaklardan onun def edilmesi arzulanmıştır. Savaş aletlerinden top, tüfenk, siper gibi kelimelerin bir savaş halini tasvir ettiği bir başka örnekte ise düşman zünbûr olarak anılmış, onun defi için duhân kullanılmıştır. Beytin diğer mısramında “tüfeng ile delmek” ifadesi ile de muhtemelen bal peteğinin bir alet kullanılmadan el yardımı ile parçalanması yahut açılması kastedilmektedir.

Girse zenbûr-ı elem hâne-i şehd-i dilüne

Anı sa’y eyle çıkarmaga duhân al elüne

Nâmî (Yenikale, 2017: 293)

Lebine meyl edüp hâline karşı âh kıldugum

Bu kim zenbûrdan şehd alayım deyin duhân eyler

Adnî (Yücel, 2002: 65)

Duhân-ı top ile zünbûr-ı hasmı def’ itdi

Tüfengle şehd-i müşebbek gibi delindi siper

Atâyî (Karaköse, 2017: 77)

3.5. Duhân ve şem

Duhânın ateşten hasıl olması ve klasik metinlerde bu bağlamlarda ele alınması, çeşitli atasözü ve deyimlerin, kalıp sözlerin şiire dahil edilmesini beraberinde getirmiştir. Ateşin yakıcı özelliğinin yanı sıra bir aydınlatma aracı olarak şem, çerağ, kandil, meşale gibi nesnelere birlikte kullanılmasıyla şairler duman ve mum ilişkisini metinlere dahil etmişlerdir. Bu ifadeler neticesinde mum ve ona ilişkin çeşitli kalıp söyleyişler, kabuller manzum

metinlere yerleştirilmiştir. Klasik şiirde pek çok şair elinde işlenen âh dumanının göğe döne döne yükselmesi biçimindeki algısı, metinlerde mum dumanının da benzer biçimde kullanıldığını göstermektedir. Bir örnekte şair hayal feneri ile feleği birlikte ele alır ve âhı tütününün şem dumanı gibi dönüp raks ettiğini söyler. Mum ve duhân ilişkine dair bir başka örnekte “mumun yandığı yerde duman/is kokusu bıraktığı” temsil olarak söylenen bir durumdur. Sevgiliden ayrı kalamayan âşık için sevgilinin güzellik unsurlarından biri hayalden uzaklaşsa diğeri hemen zihne üşüşür. Bu açıdan şairin gönlünde sevgilinin muma benzeyen yüzünün hayali gitse bile onu yerini hemen zülfü hayali dolduracaktır. Bir bakıma yüze düşen zülfe makul bir izah getirme gayreti neticesinde mum ve duman ilişkisinden yararlanılmıştır. Mum dumanı ile zülf üzerine kurulan bir diğör örnekte ise sevgilinin saçının gizlenmesi/görünmemesi şem duhânına teşbih edilmiştir.

Duhân-ı şem‘ ile döner gibi fenâr-ı hayâl

Felek olup durur âhum tütün ile rakkâs

Nazmî (Köksal, 2012: 1217)

Haddün hayâli gitdi vü geldi hatun dile

Yandugı yirde kor dütünün yâdigâr şem‘

Mesîhî (Mengi, 2014: 188)

Pinhân olursa nola saçun ey çerâg-ı dil

Gözden hemîşe çünkü nihândur duhân-ı şem‘

Hamdî (Özyıldırım, 1999: 169)

3.6. Duman güzele gider

Mahub üzerine kurulan hayallerde onun güzellik unsurları bir bütünün parçası olarak işlenebildiği gibi bütün olarak da ele alınabilir. Hemen bütün unsurların toplanma yeri olan sevgilinin yüzü için yine duhân ve parlaklık ilişkisi birlikte ele alınmış, bu birliktelik üzerinden sevgilinin aydınlık yüzüne düşen zülfüne dair bir söyleyiş geliştirilmiştir. Sevgilinin iki yanağı üzerine düşen zülfler tütün dumanının -yahut da dumanın- güzele gitmesi kabulünden hareketle söylenmiştir.

Yüzinden yana varsa zülfi tan mı

Güzellerden yana varur çü tütün

Karamanlı Nizâmî (İpekten, 1974: 85)

Klasik şiir metinlerinde hem duman hem de tütün anlamları ile kullanılan duhân, bazı örneklerde her iki anlamı da çağrıştıırılarak kullanılır. Bu durum duhânın ikinci anlamı olan “tütün”ün aynı zamanda “duman”

karşılığında da kullanılmasının bir sonucudur. Tütün yahut duman üzerinde var olan kabuller, inançlar beyitlerdeki asıl kullanım ekseninden hareketle iki ayrı başlık altında incelenmelidir. Yukarıda başlıklar halinde duman ve ateş ilişkisinin kurulduğu örnekler ile duhânın duman anlamı üzerinden bazı âdet, kabul ve inançlara yer verilmiştir. Duhânın sıkça kullanılan tütün anlamının da farklı bağlamlarda ele alındığı görülmektedir. Bu açıdan duhânın bu anlamına ilişkin değerlendirmeler ayrı bir başlık altında değerlendirilmiştir.

3.7. Misafir varken duhân eylemek olmaz

Âşığın gönlünde sevgili düşüncesinden kaynaklanan gam, keder, hasret duygularıyla bir yanma hali mevcuttur. Gönle düşen bu yangının dumanı da olacaktır. Şairler bu ateş ve duman ilişkisini misafir ve ona hürmet bağlamlarında değerlendirirler. Gönülde sevgilinin aşkının ateşi konuk olarak bulunduğu zaman âh etmek hoş karşılanmaz. Bu âdeti temsil olarak kullanan şairler “mihmân var iken duhân eylemek olmaz” söyleyişiyle duhân-ateş ilişkisini farklı bir zeminde değerlendirirler.

Âh eyleme ‘Adnî dile geldükçe hayâli

Mihmân variken evde duhân eylemek olmaz

Adnî (Yücel, 2002: 52)

4. Tütün ile ilgili kabul ve söyleyişler

4.1. Tütünün satılması yasaktır

Duhânın tütün anlamı ile ilgili manzum metinlerde tüketimi, alet ve edevatı, tesirleri ve tarihi seyrine dair ifadeler dikkat çekicidir. Tütün Osmanlı coğrafyasına 17. yüzyılın başlarında gelmiş ve bu tarihten itibaren kullanımına ilişkin çeşitli bilgiler kaydedilmiştir. Sonrasında “*Tütüncülüğü ileri götüren Türkler olmuştur. Rumeli’de Yenice kazasında yetiştirilen tütünler eskiden pek meşhurdur.*” (Kurnaz, 2000: 447). Tütün, Genç Osman, I. Ahmet ve IV. Murat’ın saltanat yıllarında kısa ve uzun soluklu dönemlerde yasaklanmıştır. Bu yasaklar toplumdaki tütüne karşı olan algı üzerinde de etkili olmuş, özellikle tutucu kesimler tarafından sıklıkla eleştirilmiştir. Şiirde de çekişme halinde olan tipler üzerinden bu durum ifade edilir. Sevgilinin her daim âşığa verdiği ümitsizlik, onun tek sermayesinin âh dumanı olmasına sebep olmuştur. Câzîm’in “*Dûd-ı âh edeli sermâyemi ‘attâr-ı gamun / Bir tütün kaldı hemân satmaga dükkânında*” (G 278/2) dediği beytinde bu durum bir attar dükkânı üzerinden ifade edilir. Şair, “*bu dükkanda satılmadık bir tütün kaldı*” diyerek duman ve tütün ilişkisini satma eylemi üzerinden yorumlar. Beyânî’nin “*ey aşk düşkününü her an ateşten/ateşli âh eyleyip durursun, yoksa duhân yasağını işitmedin mi*” dediği beytinde de tütünün alınıp satılmasına ilişkin ifadeler dikkat çeker.

Eylersin ey fütâde-i ‘aşk âh-ı âteşîn
İşitmedün mi bunda duhânun yasagını

Beyânî (Başpınar, 2008: 527)

4.2. Tütünden vergi almır

Tütün ile ilgili olumsuz görüşlerin başında dönemi içinde tutucu çevrelerin tavırları şiirde de bu karakterlerin temsilcilerinden olan zahit üzerinden verilir. Tütünün “*eski tiryakilerce bir adı da can otu*”dur. (Kurnaz, 2000: 447). Sâbit’in tütünün “ağır baha”lara çıkmasını tabii karşıladığı beytinde onun zahitlerin sandığı gibi bir “yaban otu” olmadığını ve kıymetli bir meta olduğunu söylemesi, hem tütüne karşı olan tavırları hem de değerinin kullananlar arasındaki algısını göstermesi bakımından önemlidir. Yaygınlaşması neticesinde ekonomik anlamda bir meta olarak kabul edilmesi tütün üzerinden vergi alınmasına sebep olmuştur. Bu vergi alınması durumu manzum metinlerde çoğu zaman âşığın tek sermayesi olan canı üzerinden geliştirilen söyleyişlere konu edilir. Tütün vergisi, Emrî ve Şeyhülislam Yahyâ divanlarında tespit edilen örneklerde can nakdi istenen âşıklar üzerinden ifade edilir. Bu örneklerde yukarıda tütünün bir diğer adı olan “can otu” ifadesine göndermeler yapılmaktadır. Tütünün meta olarak değerine ilişkin bir örnekte ise duhânın dökülmesinin şiddetle tepki gösterilen bir durum olduğu ifade edilmektedir.

Agır bahâlara çıksa ‘aceb mi cân otıdır
Duhânı zâhid-i har sanmasun yabân otıdır

Bosnalı sabit (Karacan, 1991: 560)

Anı şalvâr çıbığıyla döger idüm bulsam
Ayagıyla dolaşup dökdi duhânım diyerek

Tırsî (Yılmaz, 2017: 136)

Gözün âh eyledün sen diyü dilden nakd-i cân ister
Ra‘iyyetden sipâhî nitekim resm-i duhân ister

Emrî (Saraç, 2002: 327)

Duhân içüp o şehle dimenüz kim râygândur bu
Virün bî-çâreler cân nakdini resm-i duhândur bu

Yahyâ (Kavruk, 2001: 504)

4.3. Tütün çubuğunun yapımı

Tütün içmek için kullanılan çeşitli alet ve aksesuarlar vardır. Bunlardan çubuk ile ilgili olarak sözlükte “*Tütün içmek için kullanılan, ekseri yâsemin, kiraz, gül, pelesenk gibi ağaçlardan yapılan uzun ağızlık*” (Ayverdi, 2005:602) karşılığı verilmiştir. Tütün içiminde kullanılan bu çubuklar çeşitli ağaçlardan imal edilirdi. Çubuğun yapıldığı ağaçlar genellikle kokusunu da verecek ağaçlardan yapılırdı. Çubuk yapımında kullanılan ağaçların yanı sıra üzerindeki sanatsal işlemler ve kullanan kişinin varlık durumuna göre altın, gümüş vb. maddelerden de yapıldığına dair işaretler manzum metinlerde kullanılmıştır. Tiryakilerin tavrına dair bir örnekte onların hiçbir surette altından da olsa bir tütün çubuğu çalmayacakları söylenir. Diğer örnekte ise süslü biçimde nakşedilmiş bir tütün çubuğundan bahsedilir.

Duhânun çupı altun olsa tiryâki nihân almaz

Tokuz donı çalar buldığı yirde hiç çubuk çalmaz

Kâmî (Yazıcı, 2017: 313)

Degül ‘aks-i şerâr-ı dûd-ı âhum nâr-ı eşkümdür

Musanna‘ zer-nişândur şîşeden çüb-ı duhân üzre

Câzim (Divan-ı Câzim, v. 8b)

4.4. Tütün içmek

Duhânın duman anlamından hareketle sevgilinin güzellik unsurları paralelinde bir teşbih olarak kullanılan söyleyişlere benzer bir durum duhânın tütün manasında da görülür. Bu ilişkide dumanda olduğu gibi koyu renk ilgisi ön plandadır. Sevgilinin yüzü ile ateş paralelliği sunulurken zülfü için tütün benzetmesi yapılır. Bu örnekten tütünün rengine ilişkin de bir çıkarım yapılabilir. Kızıl-yeşil duhân yahut gök, mavi gibi renklerle de anılan âh dumanı, bir kompozisyon içerisinde tütünden bahsedilen örneklerde de aynı renkler doğrultusunda kullanılmaktadır. Sevgiliye seslenen bir beyitte onun “*duhân içmekle dudağının feyzinden mavi renkli bir sümbülün ortaya çıkacağı*” söylenmektedir. Bu örnekte de sevgili üzerinden mavi renk ve sümbül ilişkisi devam etmektedir. Duhân içmek ile ilgili bir diğer söyleyişte ise kararında çekilmesi konusunda nasihatte bulunulur.

Yandurup yaşımı dökse ne ‘aceb zülf ü ruhun

Ki biri âteşe benzer biri dütün gibidür

Karamanlı Nizâmî (İpekten, 1974: 129)

Duhâni içdügünce feyz-i la‘lün ey büt-i gûyâ

Sifâl-i lûleden bir sünbül-i mâ’î ider peydâ

Nâmî (Yenikale, 2017: 115)

Dûd-ı âhı göklere irdi re‘âyânun bu gün

Siz safâlarda duhân içmekte ‘âlem gök tütün

Yahyâ (Kavruk, 2001: 504)

Gel duhân içmegi terk eyle eger ister isen

Hele endâze ile eyle illâ eyler isen

Yahyâ (Kavruk, 2001: 509)

4.5. Tütün kahve ile birlikte içilir

Tütünün -bugünün algısına paralel bir söyleyişle- kahve ile beraber kullanıldığı metinlerde sıkça ifade edilmiştir. Tırsî'nin bir beytinde tiryakilerin nazarında duhân ve kahve sıradan şeylerdir. Bu ifadelerden hareketle tütün kullanımının tiryakilikten uzak bir keyif aracı olarak kabul edildiği söylenebilir.

Tiryâki olan berş ile afyon ile oynar

İstanbulumuzda

Anlara duhân kahve ale'l-‘âde gerekdür

Samsayla börekden

Tırsî (Yılmaz, 2017: 214)

4.6. Tütün birlikte içilir

Tütün içmek eskilerin kabulüne göre birlikte yapılması gereken bir eylemdir. Ahabap ve dostlarla birlikte kurulmasına bağlı olarak sohbet meclislerinde de tütün kullanımının bu eş-dost ile birlikte yapılması arzu edilir. Bu duruma ilişkin tasvirler, bu eylemin teşvik edildiğini göstermektedir. Bir örnekte ağyar olarak nitelenen “iller” ifadesi ile sevgilinin gayrılarla olan birlikteliği âşığın hased ateşiyle yanmasına sebep olur. Sevgilinin ağyar ile birlikte oturup kalkması tütün mevzuunda da aynıdır. Şeyhülislam Yahyâ'nın “*dostlara gece gündüz cömertlik sofrası kur, onlarla tütün iç dumansız kalma*” dediği beytinde de bu tarz bir teşvik söylemi vardır.

Dütün itmekdesin illerle velî nâr-ı hased

Yüregüm yakdı benüm oldı duhânlar peydâ

Hâletî (Kaya, 2017: 231)

Çek sofrâ-i sehâyı yârâna gice gündüz

Ahbâbla duhân iç olma sakın tütünsüz

Yahyâ (Kavruk, 2001: 502)

Sanman ki duhân içmek için cem‘ olup ahbâb
Her subh-ı safâda uyarur şem‘-i firûzân

Atâyî (Karaköse, 2017: 285)

4.7. Tütün kalbi karartır

Tütünün renginin âh dumanında olduğu gibi koyu bir renk olarak kabul edilmesi, onu kullananlara dair tasvirlerde deyimsel yapılara başvurulmasını doğurmuştur. Kibar olarak sınıflandırılan kişilerin gönlü tütün içmekten kararır iken âşığın âh ve inleyişlerinin dumanı bütün göğü kaplamıştır. Benzer bir söyleyiş Hâletî'nin yine inleyiş ve ıstıraplarının bir fayda vermediğini söylediği beytinde de geçmektedir.

Cihânı tutsa n'ola dûdı âh u zârumuzun

Karardı kalbi duhân içmeden kibârumuzun

Hisâlî (Ercan, 2008: 189)

‘Aceb mi olmasa te’sîri âh u zârumuzun

Karardı kalbi duhân içmeden kibârumuzun

Hâletî (Kaya, 2017: 616)

4.8. Tütün gamı def eder

Tiryakiler için tütünsüzlük sıkıntılarının en büyüğü olarak kabul edilir. Bu sıkıntının yanında çekilenler yok hükmündedir. Tütünün en büyük özelliği gamı def etmesidir. Bu açıdan manzum metinlerde tütün içmek çoğunlukla bu bağlamda ele alınmıştır. Tütünün teşvik edilmesi bazı örneklerde şaraptan sonra ikinci sıradadır. Örneklerde her iki unsur da ateş ve onunla ilgili kavramlarla birlikte ele alınır. Bu tavsiyelere uyulmadığı takdirde ise gam ve sıkıntı askerleri gönül kalesini yağmalar.

Dilersen eger def‘-i gam her zamân iç

Mey-i âteşin bulmaz isen duhân iç

Hâletî (Kaya, 2017: 587)

Âh eyledikçe şevke kesel geldi ‘Ayniyâ

Basdırdı tâb ı nârı duhânın sıkındısı

Antepli Aynî (Arslan, 2004: 222)

Leşker-i endûh u gam maglûb iderdi her zamân

Kulle-i burc-ı safâda itmesem gâhî duhân

Hâletî (Kaya, 2017: 634)

4.9. Yokluğu dertlendirir

Tiryakilerin yukarıda bahsedilen durumuna ilişkin benzer bir söyleyiş de Mostarlı Ziyâ’î’nin bir kasidesinde “tütün derdinden ağlamak” ifadesi ile karşımıza çıkmaktadır. Şeyhülislam Yahyâ’nın bir müfredinde “dütünsüzler” olarak nitelenenlerin duhân ile geçindiği söylenirken burada duhân ile daha çok duman kastedildiği görülmektedir.

Gâh eve girdükçe bakup gülerin bî-ihyâr

Hep dütün derdinden aglar görsem oglancıkları

Ziyâî (Gürgendereli, 2002: 100)

Dirîg sofrâ-i ni‘met çekildi dünyâdan

Duhân ile geçinür bir alay dütünsüzler

Yahyâ (Kavruk, 2001: 508)

5. Diğer söyleyişler

Tütün ile ilgili manzum metinlerde sınıflandırılan özelliklerin yanında çeşitli benzetmelik ve hayallerin kurulduğu görülmektedir. Özellikle tütünün kullanımı esnasında çıkan duman, şairler için farklı hayalleri oluşturmalarına zemin hazırlamıştır. Bir örnekte dumanın göğe doğru yükselmesinden hareketle baştaki külâh dumana benzetilmiş, “tepesinden duman çıkmak” deyişi ile birlikte kullanılmıştır. Nevzâde Atâyî’nin bir beyti ise Osmanlı toplumunda bekçilik görevinde bulunan şihnelerin aynı zamanda -tütünün yasak olduğu dönemler göz önünde bulundurulduğunda- tütün ve onun aksesuarlarının kontrol ve denetimini de yapmakta olduklarını göstermektedir.

Görinen Hayretî yünler degüldür tâcum üstinde

Dütünlerdür ki çıkmışdur depemden şeb-külâhumdan

Hayretî (Çavuşoğlu-Tanyeri, 1981: 367)

Elümde hâme vü kâgıd görüp gerdün cefâ itdi

Elümde şahne gûyâ lûle vü berg-i duhân buldı

Atâyî (Karaköse, 2017: 94)

Sonuç

Edebi metinlerde kullanım sıklığı açısından pek çok örneğine rastlanan duhân ve dūd kavramları, klasik Türk edebiyatında belli konu ve tipler özelinde yoğun işlenmiş yapılardandır. İncelenen kavramın somut bir yapıda

ve dış dünyaya ait pek çok unsur içinde kendine yer bulabilmiş olması, edebi metinlerdeki anlam çerçevesini genişletmiştir. İncelemede duhânın tenasüp oluşturduğu yapılar ile birlikte benzetmelik olarak kullanımı ve bu kullanımlardaki farklılıklarına dikkat çekilmiştir. İncelemenin temel başlıklarından birinde ise klasik Türk edebiyatının yaygın kullanımlarından olan üslûb-ı muâdeleye (örneklemeli beyit) örnek olabilecek bir tasnif yapılmıştır. Bu noktada özellikle bazı divanlarda -şairinin yaşadığı dönem göz önüne alındığında- duhâna ilişkin kullanımların sıklığının arttığı görülmektedir. Bu divanlarda duhânın duman ve tütün anlamlarının izahı farklı pek çok zeminde ifade edilmesi bakımından önemlidir.

Klasik Türk edebiyatında kavram çalışmalarının metinler üzerinden bütüncül olarak ele alınması, farklı bağlamların tespiti açısından önemlidir. Bu açıdan klasik Türk edebiyatı metinlerinin zaman mefhumundan bağımsız olarak işlenen kalıp yapılarının incelemelere tabi tutulması, klasik edebiyatın yorumlanmasında farklı bakış açıları geliştirecektir. İncelemenin özellikle dildeki atasözü, deyim, kalıp ifade vb. pek çok yapılarının ele alındığı son kısmında şairler elinde dile ait unsurların soyut/somut ve gerçek/hayal paralellğinde pek çok kurguya dahil edildiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Aktaş, Ali, (1996), *Yetim Dîvânı İnceleme-Metin*, Ankara Üniversitesi SBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Arslan, Mehmet, (2004), *Antepli Aynî Dîvânı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Aydemir, Yaşar (e-kitap), *Ravzî Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56190,ravzi-divanipdf.pdf?0>
- Ayverdi, İlhan, (2005), *Asırlar boyu târihî seyri içinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul.
- Başpınar, Fatih (e-kitap), *Beyânî Dîvân (İnceleme-Metin)*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10598,beyani-apdf.pdf?0>
- Çavuşoğlu, Mehmed, (1971), *Necâti Bey Dîvânı'nın Tahlili*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Çavuşoğlu, Mehmed, Tanyeri, M. Ali, (1981), *Hayretî Dîvân*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Câzim, Zeyrek-zâde Mehmed, *Dîvân-ı Câzim*, Milli Kütüphane, Mf1994 A 4002.
- Diyanet: <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Duh%C3%A2n-suresi/4424/10-16-ayet-tefsiri>
- Ercan, Özlem, (2008), *Peştelî Hisâlî Dîvânı*, Gaye Kitabevi, Bursa.
- Erdoğan, Mustafa (e-kitap), *Bursalî Rahmî Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55910,bursali-rahmi-divanipdf.pdf?0>
- Ersoy, Ersen, (2013), *Azîzî Dîvân*, Akademi Titiz Yayınları, İstanbul.
- Gıynaş, K. Ali (e-kitap), *Pervâne Bey Mecmuası*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55832,pervane-bey-mecmuasi-pdf.pdf?0>
- Gürgendereli, Müberra, (2002), *Hasan Ziyâ'î Hayatı-Eserleri-Sanâtı ve Divanı (İnceleme-Metin)*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Harmancı, M. Esat, (2007), *Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethudâ Dîvân*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- İpekten, Haluk, (1974), *Karamanlı Nizâmî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*, Sevinç Matbaası, Ankara.
- İrepoğlu, Gül, (2017), *Lâle (Doğada, Tarihte, Sanatta)*, YKY Yayınları, İstanbul.
- İsen, Mustafa, Kurnaz, Cemal, (1990), *Şeyhi Divanı*, Ankara, Akçağ Yayınları.

- Karacan, Turgut, (1991), *Bosnalı Alâeddin Sâbit Divan*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas.
- Karaköse, Saadet (e-kitap). *Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55734,nevi-zade-atayi-divanipdf.pdf?0>
- Kavruk, Hasan, (2001), *Şeyhülislâm Yahyâ Dîvânı*, MEB Yayınları, Ankara.
- Kaya, B. Ali (e-kitap), *Azmizâde Hâletî Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56159,azmizade-haleti-divanipdf.pdf?0>
- Köksal, M. Fatih (e-kitap), *Mecma'u'n-Nezâ'ir*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56057,mecmaun-nezair-edirneli-nazmi-pdf.pdf?0>
- Küçük, Sabahattin, (2011), *Bâkî Dîvânı (Tenkitli Basım)*, TDK Yayınları, Ankara.
- Macit, Muhsin (e-kitap), *Nedîm Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56214,nedim-divanipdf.pdf?0>
- Macit, Muhsin. (e-kitap), *Erzurumlu Zihnî Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/58638,erzurumlu-zihni-divanipdf.pdf?0>
- Mengi, Mine, (2014), *Mesîhî Dîvânı*, AKM Yayınları, Ankara.
- Mermer, Ahmet, (2006), *Türkî-i Basît ve Aydınlı Visâlî'nin Şiirleri*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Onay, Ahmet Talat, (2000), *Mazmunlar ve İzahı*, (Hzl. Cemal Kurnaz), Akçağ Yayınları, Ankara.
- Özkan, Ömer, (2007), *Divan Şiirinin Penceresinden Osmanlı Toplum Hayatı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Özyıldırım, Ali Emre, (1999), *Hamdullah Hamdî ve Divanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Pala, İskender, (2004), *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Kapı Yayınları, İstanbul.
- Redhouse, J. M, (2006), *Turkish And English Lexicon*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Saraç, M. A. Yekta, (2002), *Emrî Divanı*, Eren yayıncılık, İstanbul.
- Şentürk, A. Atilla, (2016), *Osmanlı Şiir Kılavuzu I*, OSEDAM, İstanbul.
- Tarlan, A. Nihad, (1970), *Zâtî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

- Taş, Hakan, (2008), *Vusûlî Dîvân (İnceleme-Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin)*, Gençlik Kitabevi Yayınları, Konya.
- Tulum, Mertol, Tanyeri, M. Ali, (1977), *Nev'î Divan Tenkidli Basım*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Yakar, Halil İbrahim, (2010), *Edirneli Şevkî Dîvânı*, Palet Yayınları, Konya.
- Yavuz, Kemal, Yavuz, Orhan, (2016), *Muhibbî Dîvânı-Bütün Şiirleri*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- Yazıcı, Gülgün. E. (e-kitap), *Kâmî Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55977,kami-divani-pdf.pdf?0>
- Yenikale, Ahmet (e-kitap), *Ahmed Nâmî Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56192,ahmed-nami-divanipdf.pdf?0>
- Yıldırım, Nimet, (2008), *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Yılmaz, Kadriye (e-kitap), *İbrahim Tırsî ve Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55911,ibrahim-tirsi-ve-divanipdf.pdf?0>
- Yücel, Bilal, (2002?), *Mahmud Paşa Adnî Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Zülfe, Ömer, (2004), YAKÎNÎ [ö. 1568] *Divan Tenkitli Metin-Tetkik-Dizin*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Zülfe, Ömer, (2011), *Şiirin İzinde Sözün Gölgesinde (Osmanlı Şiirinden Kelimeler, Kavramlar, Deyimler)*, Bilgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Zülfe, Ömer, (2016). *Hecrî Dîvân (İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin)*. TDK Yayınları, Ankara.